

KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR ÉSZAK-NÉMETORSZÁGI UTAZÁSÁNAK KANYARULATAI ÉS FORDULATAI

HOGYAN SZÜLETETT AZ ALÁBBI TANULMÁNY?

Csetri Elek Kőrösi Csoma Sándor nyugati útleveléről szóló cikkétől buzdítva három évvel ezelőtt elhatároztam, hogy Béctől Göttingáig ugyanazt az utazást teszem, mint a székely diák, és a lehető legközelebből nyomdokaiba lépek mindvégig, egyik úrosról a másikba. Elsősorban a francia földrajzi társaság térképgyűjteményéből megszereztem a kellő régi térképeket, mind a különböző német államoknak a napóleoni hadjáratok korában létező úthálózatáról, mind az útba eső német úrosok akkori térképét is. Ugyanakkor a korabeli utazók útlevelésait gondosan elolvastam, és jegyzeteket készítettem.

Aztán elindultam. Néha kocsival, gyakran gyalog, az útját követtem három héten keresztül.

Mondanom sem kell, hogy nem volt könnyű a régi térképeken eligazodni. Valóságos felderítő munkát igényelt, hisz a mai úrosok kétszáz év alatt alaposan megváltoztak, pláne ha a második világháborútól erősen megrongálódtak, mint Drezda és Berlin. Háborús pusztítások nélkül is a Csoma korában létező épületek, utcák, hidak sokszor nyom nélkül eltűntek. Még az utcák neve is megváltozott. Ezért legtöbbször csak hozzávetőlegesen sikerült Kőrösi Csoma útvonalát, ahogy keresztülutazott a különböző úrosokon, rekonstruálni, és a korabeli térképre rávezetni.

Az olvasó elnézését kérem tökéletlen munkám miatt.

A MEGTALÁLT ÚTLEVÉL

1991-ig jóformán semmit sem tudtunk Kőrösi Csoma Sándor 1816-ban lefolyt észak-németországi utazásáról. Csak annyit tudtunk, hogy Göttingenbe ment teológiát hallgatni az egyetemen. Fogalmunk sem volt utazásának körülményeiről, még pontos útvonaláról sem. Mindenki meg volt győződve, hogy mivel szokása szerint gyalogszerrel utazott, a lehető legolcsóbb módon, a lehető legrövidebb úton is ment oda. Magától értetődőnek vettük. Életrajzírói legtöbbször nem is beszéltek róla, mintha érdektelen epizód lett volna. Az egyetlen adatot, mely ezzel

valahogyan kapcsolatban volt és rendelkezésünkre állt. Újfalvy Sándortól kaptuk.¹ Emlékirataiban elmondja, hogy útközben a nagyenyedi székely barátja öt napig megszállt nála Bécsben, ahol ez idő tájt tisztviselő volt az udvari kancelláriában.

Ez volt a helyzet, amikor Dr. Csetri Elek, kolozsvári történész és közismert Csoma specialista², a „Magyar Tudomány” című budapesti folyóirat tizenegyedik számában közölte, hogy a magyar Nemzeti Levéltárban folytatott hosszú kutatása eredménnyel végződött, hiszen felfedezte azt a császári-királyi útlevelet, amellyel Kőrösi Csoma Sándor Göttingenbe utazott, és onnan 1816 és 1818 között visszatért.

Több oknál fogva ez a hivatalos okirat érdekesnek, sőt történelmileg rendkívül fontosnak bizonyult elsősorban a ráírt személyazonossági adatok miatt, de még jobban a különböző német államok rendőrségének ráütött bélyegzői és rátett láttamozásai miatt is. Tényleg a bélyegzők és a láttamozások segítségével végre meg lehetett állapítani, milyen útvonalon haladt, és meddig ment német területen Csoma Sándor Bécs és Göttingen között 1816 tavaszán. Ezért túlzás nélkül el kell ismernünk, hogy Csetri Elek professzor felfedezése úgyszólván „felforgatta” az eddigi hamis fogalmat, amit több mint száz éve, Duka Tivadar könyve óta, alkottunk magunknak róla. Tőle sokat tanultunk, és egyben sok új kérdést tett fel, illetve vetett fel az eddig ismeretlen okirat, amint azt az alábbiakban meg fogjuk látni.

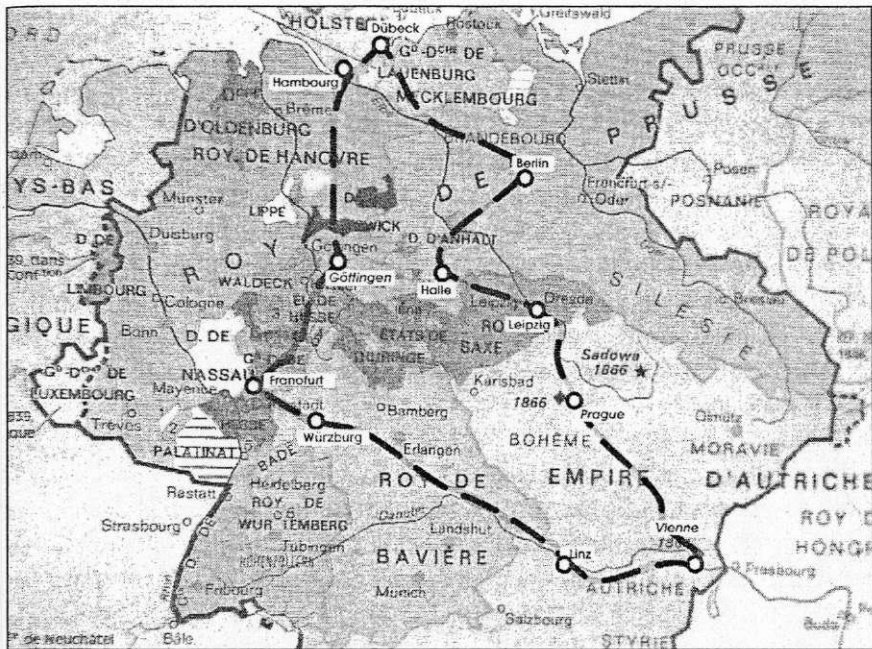
BÉCSTŐL DREZDÁIG

Az előző évtizedben dúló napóleoni hadjáratoknak köszönhetően, jól ismerjük az akkori németországi úthálózatot és a városok állapotát, mert a francia megszállók aprólékos és alapos térképeket készítettek mindegyikükről. Az 1815. június 9-én aláírt bécsi békeegyezmény sok új országhatárt alapított Közép-Európában, különösen német területen. Sokáig természetesnek vettük, hogy a szegény ágrólszakadt székely diák, akinek mindig garasoskodnia kellett, Budweis (Budějovice) – Pilsen (Plzeň) – Eger (Cheb) útvonalon haladt Csehországban, majd a thüringiai Erfurt és Eisenach érintésével Göttingenbe ért.

Nem felel meg a valóságnak. Csoma ezeken a cseh és német városokon nem ment keresztül, sem oda- sem visszafelé. Utazásának első állomásától kezdve el-

1. „1816 évben a göttingai egyetembe utazván, Bécsben meglátogatott; szállásra magamhoz híván, nem kis bámulatomra el is fogadá, mert másszor legcsekélyebb elkötelezettséget sem fogadá el”. Mezőkövesdi Újfalvy Sándor emlékiratai, Gyalui Farkas szerkesztésében, Kolozsvár, 1941.

2. Dr. Professzor Csetri Elek a kovásznai Kőrösi Csoma Sándor Közművelődési Egyesület első kitüntettje lett 1997-ben.



Körösi Csoma Sándor útvonala Németországon át 1816-ban és 1818-ban, Bécsből Bécsig

tért a látszólag logikus úttól, nem ment egyenesen a hannoveri királyság irányába. Ebből azt következtetjük, hogy már akkor valami rejtett gondolata volt. Sejtjük, hogy titkos elképzelései lehettek, amelyek miatt nem sietett az egyetemre, ezért tette szántsándékkal a nagy kerülőt.

Bécsből nem észak-nyugat (Linz, Passau, Regensburg, Nürnberg) felé vette az útját, hanem Morvaországba lépett be, és Znaimon (Znoimo), Iglau (Jihlava) és Prágán át Theresienstadtig (Terezin) gyalogolt mindig észak felé tartva. Innét nem Leitmeitzen (Litoměřice), hanem Lobositzon (Lovošice) és a mittelgebirgi (České středohori) 835 méter magas Radosewitzi (Radovesice)-hágón keresztül megérkezett Teplitzbe (Teplice), s onnan észak-kelet irányba, Peterswald (Petrovice) felé fordult. Abban az időben itt volt a határátlépő állomás a Habsburg birodalom és a szász királyság között, nem pedig Zinnwaldon (Cinovec), mint ma, azért, mert sem út, sem ösvény nem létezett a zsákutcában levő kis település felé, mely 870 méter magasságban feküdt az Erzgebirge (Krušné Hory) mélyén.

Peterswald után leereszkedett a Szász Svájcnak (Sächsische Schweiz) nevezett erdős, festői, de egyáltalán nem a svájci magas Alpokra emlékeztető dombvidékre, innen a drezdai országút nem Gottleubébe vezetett, hanem észak felé egy párhuzamos völgy mentén, Gieshübelen át Pirnáig. Ez utóbbi városba nem ment be,

mivel mindjárt balra fordult, hogy az Elba felső folyását kövesse. A Migeln, Gross Zschadwitz és Seilnitz falvakon át tovább ballagott a Gross Garten nevű földbirtokig. Végül, 1816. március 6-án beért Drezdába, de nem dél-kelet felől, mint ma, hanem észak-kelet felől.

Béctől 480 kilométer utat tett meg. Kétszer hegyvidéken vágott át, s ez bizonyosan komoly nehézséget és fáradtságot okozott neki. Ha erre szánta el magát, nyilvánvalóan azért tette, mert valamely rejtelmes terv, ötlet járt a fejében, hiszen ha Göttingenbe ment volna, nem kellett volna Szászország fővárosát felkeresnie.

DREZDÁTÓL HALLÉIG

Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy útlevelét először a szász fővárosban látta-moztatja, ami alapjában véve rendellenes. Normális körülmények között a határnál, Peterswald után, mikor elhagyta Ausztriát, és belépett szász területre, a határőrségnek vízummal kellett volna ellátnia az útlevelét. Nem tette. Pedig a szász grenzschutz akkor híres volt arról, hogy nagyon szigorú és kicsinyeskedő.

A város szívében levő ópiac terén túl, a Collegiumstrassében székelt a rendőrség. Itt egy bizonyos Schmidt láttamozására bemutatja útiokmányát, és egyúttal bejelenti szándékát Göttingenbe menni (... zur Reise nach Göttingen). Úgy látszik, a rendőr azon nem csodálkozott, hogy miért nem ment Bécsből egyenesen végcélja felé, s hogy ilyen nagy kerülőt tett Szászországon át. Mindenesetre nem kifogásolta, nem kért magyarázatot, vagy ha kért is, minden nehézség nélkül elfogadta. Az az érzésünk, hogy Kőrösi Csoma még nem határozta el magát, pontosan merre akar menni, vagy hogy még nem akarja határozatát közölni a külföldi hatósággal. Tény, hogy a XIX. sz. elején, ha az ember Drezdából Berlinbe akart menni, keresztül kellett utaznia Lipcsén és Meissenen.

Drezdából kijön a Leipzigerstrassén, aztán az Elba jobb partja mentén halad húsz kilométerig. Meissenben átkel a folyón, és ennek a bal partján tovább halad Oschatzon és Wurzenen keresztül. Négy nap múlva Lipcsébe ér. Grimma után belép a városba a Kohlgärtner Thor városkapunál. Drezdától kilencvenöt kilométert tett meg.

A szépen kövezett Grimmaische Steinweg végén belép az óvárosba a Grimmaische Thornál. Akkoriban a királyi rendőrség a Thomassgässen túli nagy háztömbben volt, a Klostersgassetől nyugatra. Ha egy színdarabról lenne itt szó, azt mondanám, hogy itt kezdődik a darab bonyodalma. Csoma bejelenti a rendőrségnek, hogy Berlinbe utazik (... von hier nach Berlin reiset). Göttingent már nem említi. Nyugat helyett északnak tart tovább. 1816. március 11-én va-

gyunk. Nincs akadály, az útlevele érvényes „minden útra, mely a göttingeni egyetemre vezet” (ad memorandum universitatem ducente itinere ubique locorum). A szász hatóság csak feljegyezi, hogy „az útlevel viselője megváltoztatta útvonalát odáig” (Herr Producent hat seine Reise dahin verändert).

A rákövetkező reggel elhagyja Lipcsét észak felé. A Reichsstrasse, a Brühli teraszok, a Hallischegasse mentén halad, és a Szélnalom kapu (Windmühlen Thor) után már kint is van a mezőn. Egy mérföld után balra fordul Halle irányába annak ellenére, hogy ha jobb oldalt menne Dessauba, egyenesen mehetne Berlinbe.

Modelwitzben, a Fehér-Elster (Weisse Elster) folyó jobb partján fekvő négyezer lakosú ipari településen átkel a szász-porosz határon, mely csak alig egy év óta van ezen a helyen, miután Szászországnak ezt a részét a bécsi diplomaták átadták Poroszországnak. Aztán Schkeuditzbe megy, Merseburgtól tizenhat kilométerre, északra, és Grosskugel, Bruckdorf után megérkezik Halléba, a volt Hanza-városba, melynek az egyetemét 1694-ben alapították, és Luther Márton nevét viseli.

HALLÉTÓL BERLINIG

Hallét 1806. augusztus 17-én a francia hadsereg rohammal bevette, és a következő évben, a lakosság tiltakozása dacára, a vesztfáliai bábkirálysághoz csatolták. Keményen ellenállt a megszálló erőknek, és a halleiak csúnyán kigúnyolták Bonaparte Jeromost, aki valóban bohóckodó, jellenetlen fráter volt, csak báb Napóleon kezében.

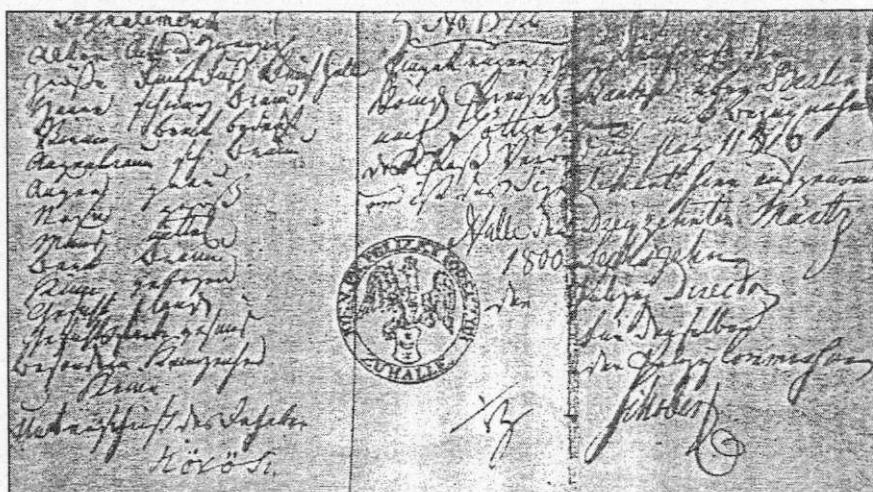
Hazafias magatartása jutalmául, a béke helyreállítása után, Poroszország hozzászította a maga tartományaihoz, és 1817-ben a witembergi egyetemet egyesítette az övével, mely ezáltal elsőrendű felsőoktatási intézménnyé lett. Itt már nem a kedves, mosolygó szászokkal, hanem a szigorú, katonás modorú poroszokkal van dolgunk. A rendőrbiztos, egy bizonyos Hinsberg³, aki március 13-án Kőrösi Csomát fogadja, kötelességének tartja, a külföldiek útleveleire vonatkozó királyi utasítás hatodik paragrafusában értelmében a magyar utazó összes személyazonossági adatait, aprólékos vizsgálat után, beírni útiokmányába. Ez igazán nem várt szerencse a biográfusainak, hiszen Csetri professzor felfedezése előtt csak hiányos és néha ellentmondó források álltak rendelkezésünkre. Kiváltképpen a porosz rendőrség akaratlanul is hivatalosan igazolja, hogy ekkor Csoma Sándor huszonnyolc éves volt, ami vitathatatlanul azt jelenti, hogy 1788-ban született, nem pedig 1784-ben, mint ahogy írni szokták. Ezenkívül pontos termetét is adja: öt láb és öt hüvelyk (fünf Fuss, fünf Zoll), vagyis a mai mértékek szerint 165 cm.

3. Csetri Elek cikkében Hihberget írtak. Valószínűleg nyomdai hibáról van szó.

Így már jobban értjük, miért találta Victor Jacquemont, a francia természettudós, aki 1830 júliusában himalájai házában meglátogatta, kistermetűnek (un homme de petite taille). Mégis furcsálljuk, hogy miért kellett Csomának Halléig menni, mely Göttingentől csak 175 kilométerre van, holott Lipcsében azt jelentette be, hogy Berlinbe akar jutni. Ha az akkori úttérképekre szemet vetünk, belátjuk, hogy Hallétól vissza kell gyalogolni Dessauig, vagy az Anhalt hercegségen vagy Wittembergen át, hogy az ottani hídon átkelhessen az Elbán.

Március 14-én ismét útnak ered Potsdam, majd Berlin felé. Öt nap múlva és százharminc kilométer után, megérkezik a porosz fővárosba. Valószínűleg Wittembergen keresztül utazott, mert útlevelében nincs anhalti láttamozás. Ha Dessauon keresztül ment volna, a hercegi rendőrségnél kellett volna jelentkeznie, mivel az anhalti hercegség be van ékelve Brandenburg, Poroszország szász tartománya és Braunschweig közé. Úgy látszik, keletebbre ment, talán éppen azért, hogy ne kelljen még két határt átlépnie.

Meddig maradt Berlinben? Útlevelének adatai alapján biztosra vehetjük, hogy március 18., 19. és 20-án, három teljes napig ott tartózkodott, és hogy csak 21-én indult tovább. Bizonyára ennyi idő kellett, hogy az iránt érdeklődjék, amiért eljött odáig. Sajnos, sose utalt berlini utazására, úgyhogy nem tudjuk, miért jött ide, miféle emberekkel találkozott, miről tudakozódott, milyen felvilágosításokat keresett, miről akart adatokat szerezni. Ellenben azt tudjuk, hogy aztán Lübeckbe és Hamburgba utazott, ezzel még jobban eltávolodva végcéljától. Ez arra enged következtetni, hogy Berlinben tájékoztatták a nyílt tengeri hajózás felől, és aligha-



Körösi Csoma Sándor útlevelén német nyelven megjegyzett személyazonossági adatai, ahogyan a porosz rendőrség kiállította Halleben

nem ajánlották, hogy a két Hanza-város egyikébe menjen részletesebben tájékozódni, mivel a francia megszállás és a háborús események miatt erősen tönkrement mind a két nagy tengeri kikötő. Talán felkereste a külföldi konzulátusokat is, a Svéd-, Orosz-, Francia- és Angolország konzulátusait, aszerint, hogy milyen feltételek mellett és merre szándékozott esetleg utazni.

Tehát, mielőtt Berlint elhagyja, a rendőrségnek megmondja, hogy „Hamburgba megy Lenzenen keresztül” (... über Lenzen nach Hamburg), és egy Ridner nevezetű rendőrbiztos ezt gondosan a 6428 szám alatt jegyzi le a külföldiek ellenőrzési jegyzékébe, 1816. március 21-i dátummal.

BERLINTŐL LÜBECKIG

1816-ban Berlinnek még csak kétszázezer lakosa van. Politikai fontosságát a két Frigyes királynak köszönheti, akik az előző században szép középülettel, templommal, palotával gazdagították, gyors gazdasági fejlődését pedig az ide menekült francia hugenottáknak köszönheti. Alt Kölln és Alt Berlin történeti óváros körül új kerületek születtek, egymást keresztező egyenes utakkal, fantázia és báj nélkül. A napóleoni háborúk idején a franciák kétszer meghódították, 1806-ban a jeni győzelem után és 1813-ban a Lipcsei vereség előtt.

Március 21-én Kőrösi Csoma Sándor jelentkezik a porosz rendőrség főkapitányságán, akkor az Alexanderplatzhoz közeli épületben volt. Itt simán látta-mozzák útiokmányát, és rögtön utána útra kel Charlottenburg, Nauen és Kyritzon át Hamburg felé. Ezalkalommal postakocsival utazik. Ehhez nem fér kétség, mert aznap este már Doellenben van, Berlintonól száztíz kilométerre. Miért Doellenben? Egy kis jelentéktelen brandenburgi faluról van szó, mely csak aprólékos vezérkari térképen található. Ellenben igen fontos helyen fekszik, két nagy országút kereszteződésénél, az egyik Schwerinbe, a másik az Elba alsó völgyébe vezet. Ez magyarázza, hogy Csoma Sándor miért ezen az Isten háta mögötti helyen megáll és éjszakázik, hiszen Lenzenen keresztül szándékozik utazni a következő reggel. Akkor elhagyja Poroszországot, és belép a Mecklemburgi nagyhercegségbe. A vízum, amelyet beírnak útlevelébe, érvényes az ötvennyolc kilométerre levő határ átlépésére, úgyhogy Lenzenen nem kell megállnia, és nem kell papírjait felmutatnia.

Miután mecklemburgi területen van, ismét megváltoztatja útirányát. Berlinben bejelentette, hogy Hamburgba akar menni. Dömitzben, a határtól húsz kilométerre, észak-keletre és Prietzier után teljesen északra fordul. Wittenburg, Lützow, Gadebusch után Rehnát eléri, március 27-én. Itt felkeresi a rendőrséget, és egy J. M. F. Lemcke nevezetű biztosnak megmagyarázza, hogy valóban Hamburg a célja, de elsősorban Travemündébe és Lübeckbe kell mennie helyszíni szemlét tartani.

Abban az időben Rehna egy kis város, mely hadászatiilag azért fontos, mert a Mecklemburg-Schwerini, a Mecklemburg-Strelitz, a Ratzeburgi és a Lauenburgi hercegségek határai mellett állt. Az utóbbi hercegséget Dániához csatolta a bécsi békekonferencia 1815. június 4-én, nem sejtve, hogy emiatt később ki fog törni a háború Poroszországgal, 1864-ben. Egyelőre mindezek a lilliputi hercegségek nagyon ragaszkodnak a látszólagos függetlenségükhöz, és féltékenykednek egymásra. Ezért a német államszövetséghez csatlakoztak, hogy önállóságukat biztosítsák Poroszország mohó vágyai ellen. Ezzel a politikai játékkal nem törődve, Kőrösi Csoma Sándor megállapítja, hogy Rehnától indul az út, mely Schönbergen és Selmdorfon át Lübeck Hanza-város szabad államába vezet, és bátran előrehatol.

LÜBECKTŐL HAMBURGIG

Hősünk belép a lübecki állam területére Schlutupnál, egy kis ipari peremváros, melynek a lakossága nem haladja meg a 2300 lelket. Rögtön utána jobbra fordul, a Hanza-város előkikötője, Travemünde felé. Itt van március 29-én, amint egy bizonyos J. Mayer láttamozása bebizonyítja.

Travemünde nagyon szenvedett Napóleon hódító politikájától. 1816-ban alig ezer lakosa van. A francia megszállás idején, hogy az angol hadiflotta ne tudjon ide betörni, a katonák telerakták a kikötő medencéjét kövekkel és kavicssal. Anynyira tönkrement a szerencsétlen város, hogy nincs többé sem közigazgatása, sem polgármesteri hivatala. Fölötte van egy erőd, de nincs benne katonaság. Csak halászok tudnának még valahogyan közlekedni, de a hajók elsüllyedtek, és nincs daru, amellyel újra vízre lehetne emelni őket. Egyelőre a lakosság a rengeteg kő és kavics eltávolításával foglalkozik, hogy a több méteres merüléssel rendelkező tengeri vitorlások tudják újból használni a kikötőt, s a gazdaság újra fellendüljön.

Elképesztő látvány tárul Csoma Sándor szeme elé. Azonnal megérti, hogy itt nincsen reménye semmire. Ha két évvel később jelent volna meg, miután a tengeri és az üzleti élet újra megindult, talán felszállt volna egy orosz vagy egy svéd vitorlásra, mellyel esetleg Finnországba vagy Észtországba ment volna, és Reguly Antal előtt huszonhárom évvel a magyar nyelv finnugor rokonságát kutatta, tanulmányozta volna. Ki tudja? Talán lemondott volna ázsiai útjáról.

Ellenben ócéánjáró vitorlás hajóra akkor sem szállt volna fel, mert Lübeck és Travemünde kikötőjéből szinte kizárólag a Balti-tengerre korlátozódott a forgalom.

1816-ban innét bármerre elindulni tiszta lehetetlenség volt. Tehát visszasiet Lübeckbe, ahol legalább remélheti, hogy felvilágosítást kap a városházán. De csak négy hónap óta kezdett az élet úgy-ahogy normálisan folyni. A házak, a hidak, a

raktárak le vannak rombolva, a kikötő használhatatlan, az újjáépítéshez alig fogtak hozzá, mert nincs pénz a helyreállítási költségekre. Nincs semmi kilátás, tehát egy átutazó-vízumot kér a rendőrségtől, ahol egy bizonyos Hutmer mindjárt eleget tesz kérésének. Tudniillik, ha Lübeckből Hamburgba akar a legrövidebb úttal eljutni, a holsteini hercegségen át kell utaznia, mely Dániához tartozik.

Valóban útközben Oldeslohénél fel is mutatja az útlevelét és a vízumát a dán határőrségnek. Három nap alatt megteszi a hatvanhét kilométert, mely Hamburgtól elválasztja. 1816. április elsején eléri Wandsbecket, és Eilbeck külváros után Hamburgba érkezik. Berlin óta 390 kilométert tett meg.

HAMBURGTÓL GÖTTINGENIG

Úgy, mint Lübeck, Hamburg is a Hanza-szövetség maradékaként be van ékelve Holsteinban. Altona, mely most a nagy kikötőváros egyik negyede, Csoma Sándor tartózkodásakor még Dániához tartozott. Akárcsak Lübeck, Hamburg is nagyon szenvedett Napóleon hódító hadjárataitól. 1803-ban, midőn a francia hadsereg megszállta a hannoveri választófejedelemséget, hatalmába keríti Cuxhavent, és az Elba torkolatát elzárja az angol kereskedelemtől. Az angolok azzal vágnak vissza, hogy többé nem engednek sem ki-, sem bemenni semmilyen nemzetiségű hajót, még a semleget sem. Teljesen megáll a hajózás és vele együtt az üzleti élet. Tiszta tönkremenést jelent ennek a városnak, mely csak a kereskedelemből él.

1806 novemberében a haldokló várost Mortier marsall megszállja. Igaz, kilenc hónap múlva a tilsitti egyezmény értelmében kiüríti, de az Elbán azért még mindig nincsen hajóforgalom, hiszen ugyanakkor Napóleon a kontinentális zárlatot életbe lépteti. Az egész Európát gazdasági és tengeri blokád alá helyezi. A Lunéville-i béke előtt Hamburg kikötője évente ezerkétszáz nyílttengeri, mély merüléses hajót fogadott. Most egyet sem. Jobb híján a hamburgiak átképezik magukat a csempészetre. Titkon behozott dán árukkal üzérkednek, virágnak a fekete-piac. Ez persze nem tetszik az idegen zsarnoknak, aki végül is 1810. december 13-án elrendeli Hamburg bekebelezését a francia birodalomba. A volt kereskedelmi köztársaságból, a ragyogó német Hanza-városból Napóleon valóságos bűvészkedéssel –hókusz-pókusz, megvan! – francia département-ot csinál, az Elba Mündung megyét, amelynek élére főispáni címmel személyes titkárát és bizalmasát, a vasmarkú Bourienne-t nevezi ki. És ugyanazt a meglepő eljárást alkalmazza Lübeckre is.⁴

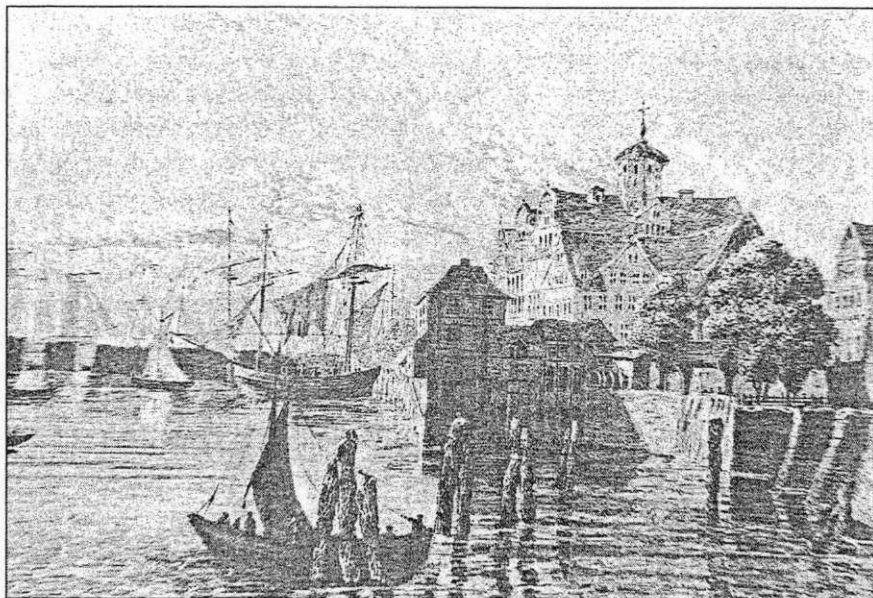
Három évig tart ez a szokatlan helyzet, mert 1813 januárjában a franciák kiürítik a várost és területét. Ellenben március 31-én visszajönnek, és Davout

4. 1791-ben Franciaországban 83 megye volt. 1811-ben, Napóleon uralkodása alatt 130!

marsall itt állítja fel hadiszállását. A lakosságnak a felét kidobja, és a város körüli bástyákon egy csomó üteget tüzkésszé tesz. Kétszer vissza is veri a hannoveri származású orosz tábornok, Bennigsen támadását. A konok katona csak 1814. április 28-án adja fel erődítményét XVIII. Lajos francia király írott parancsára, hisz nem tudta, hogy közben Napóleon lemondott a trónról, és száműzetésbe ment. Egy hónapra rá Hamburg visszaveszi régi, hatszáz éves Hanza-rendszerét, és azonnal csatlakozik a német államszövetséghez. A gazdasági forgalom a nullával egyenlő, újjá kell építeni a rakodóhelyeket, a házakat, újjáéleszteni a hajózást és a kereskedelmet. Természetesen egy év múlva, Csoma Sándor ott-tartózkodásakor, még messze van a háború előtti gazdasági élénk forgalomtól. A többárbocos nagy vitorlások, melyek akkor Észak- és Dél-Amerikával bonyolították le a forgalmat, eltűntek, elsüllyedtek. Csak 1825-ben fog az első hosszújaratú gőzös Hamburgból indulni.

Csoma három, inkább négy napig marad a városban. Megértette, hogy Lübeck tulajdonképpen csak a Balti-tenger kikötője, míg Hamburg távolsági forgalommal foglalkozik. Reméli, hogy itt kellő felvilágosítást szerezhet keleti, sőt távol-keleti hajóutazásokról, hátha egyszer a jövőben erre határozza el magát. Biztosan azok, akiktől információt kér – kereskedelmi cégek, hajózási társaságok, konzulátusok –, megmagyarázzák neki, hogy egyelőre csak Londonból, Liverpoolból, vagy Le Havre-ből, Brestből indulhatnak óceánjáró vitorlások. Indiába, Kínába utazni Németországból még nem lehetséges. Egyébként, ha lehetőség lenne rá, nem lenne hozzá pénze, hisz az ilyen távoli hajóút pokolian drága és előre fizetendő. Mivel ezek a vitorlások inkább áruforgalomra, mint emberszállításra valók, a kitűzött indulási napnál jóval előbb kell helyet fenntartani. Rádadásul, ha – tegyük fel – most fel tudna szállni egy Távól-keletre induló hajóra, az útlevele nem lenne érvényes. Ez az okmány csak Németországra való, amint latin szövegéből világosan kiderül: „Praesentium Exhibitor Alexander Körösi Theologiae Studiosus ex Haereditario Nobis Magno Transylvaniae Principatu oriundus, Subditus Noster studia uberius excolendi causa in Universitatem Göttingensem proficisci volens...”

Azzal is kell számolni, hogy a vitorlázás nagyon lassan megy. 1828-ban, amikor Victor Jacquemont Indiába indul, 240 napig tart az utazása Kalkuttáig, Rio de Janeiro és a Jóreménység-foka útba ejtésével. 1846-ban Ida Pfeiffer, a nevezetes osztrák utazónő nyolcvan napig utazik Brazíliáig. Nem tudjuk, mi lett ennek a többnapos adatgyűjtésnek az eredménye, de okkal azt gondolhatjuk, hogy negatív lett, mivel többé tengeri utazásról nem lesz szó a következő években. Hegedüs Sámuel tanúsága szerint, „első terve, melly iránt beszélgetéseink közt megegyeznénk, az volt, hogy Odessának induljon, onnan Moskaunak, 's aztán valamely



Hamburg kikötője Kőrösi Csoma Sándor ott tartózkodása idején.

A.F. Lemaitre metszete.

kereskedőtársasággal Irkucknak, és azután próbálja meg ha valahogy behatolhatna a 'chinai kőfalak éjszaki tájához." Tehát, mire visszatért Németországból, inkább szárazföldi utazásra szánta magát. Később, tisztában lévén azzal, hogy székelysége miatt császári-királyi útlevelet nem kaphat sem a tengeren, sem az orosz birodalmon át, elhatározta, hogy gyalog megy keletre egy közönséges határátlépési engedéllyel. Erre 1819. november 28-án átkelt a Vöröstoronyi-hágón és nekiindult Ázsia felé.

1816. április elsején bemegy a Hopffenmarckt (Komlópiac) téren levő rendőrpáncsnokságra, ahol minden nehézség nélkül egy bizonyos M. Mark még egy látamozással látja el útlevelét, de valószínűleg csak negyedikén hagyja el révhajóval a vámhivatallal szembeni ókikötőt, hogy az Elba déli partjára, Harburgba érjen. Két óra alatt, ha kedvező volt a szél, partra szállt, és mindjárt belépett a hannoveri királyság területére. Attól kezdve napokig ballagott lapos, homokos, pusztajellegű vidéken, ahol nyírfaerdők és szegényes rozsmezők egy roppant komor tájt alkotnak. Nehezen hihető, hogy ez a szomorú, egyhangú vidék még két évvel ezelőtt ahhoz az operettkirálysághoz tartozott, melynek az „uralkodója" a komédiás Bonaparte Jeromos volt.

Celle után két nappal Kőrösi Csoma Sándor Hannoverbe érkezik. Itt átkel a Leine folyón, és ennek bal partján halad tovább, mindig dél felé. Einbecken túl

belép a braunschweigi hercegség területére, ahonnan három mérföld után kilép, hogy újra a hannoveri királyságban legyen. Göttingen a következő állomása, és egyben az utolsó is. Harburg óta 280 unalmas, de könnyű kilométert tett meg.

Belép Göttingenbe a Geissmer Thornál, északon. A Szent Kereszt templom (Kreuzkirche) előtt halad, balra fordul a Gröhndenstrasséba, és aztán jobbra a Weenderstrasséba. A piacér (Markplatz) és a városháza (Rathaus) után végre itthon van. Abban a Weender utcában lakik, mely a város főutvonala, a 31. szám alatti házban, Johann Rackebrand pékmesternél⁵.

Az észak-németországi kikötővárosokban tett hosszú vargabetű huszonhét plusz napot igényelt.

Ennek a vargabetűnek nem lettek következményei. Kőrösi Csoma Sándor soha sem hivatkozott rá. Barátai, ismerősei között egyik sem beszélt róla a ránk maradt leveleikben, emlékirataikban. Csetri Elek professzor felfedezéséig halvány fogalmunk sem volt ennek a rejtelmes utazásnak kanyarulatairól és fordulatairól.

5. 1954-ben a göttingeni egyetem urál-altáji társasága egy emléktáblát tett a volt Rackebrand ház utcai falára.